

Katarzyna Brodzińska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ŚWIADOMOŚĆ EKOLOGICZNA ROLNIKÓW A PRAKTYKA GOSPODAROWANIA

FARMER'S ENVIRONMENTAL AWARENESS AND THEIR FARMING PRACTICES

Słowa kluczowe: świadomość ekologiczna, ochrona środowiska, program rolnośrodowiskowy

Key words: ecological awareness, environment protection, agri-environmental programme

Abstrakt. Celem artykułu była ocena świadomości ekologicznej rolników w kontekście stosowanych praktyk gospodarowania. Z przeprowadzonych badań wynika, że w praktyce rolniczej dużą rolę odgrywa motywacja do podejmowania działań proekologicznych. Przyczynia się ona do zmiany zachowań, ale nie gwarantuje trwałości tych zmian. W związku z powyższym konieczne jest podejmowanie działań na rzecz podnoszenia świadomości ekologicznej rolników. Rzetelna edukacja ekologiczna rolników, połączona z propagowaniem wiedzy na temat proekologicznych metod produkcji rolnej, może skutecznie ograniczyć ujemny wpływ działalności rolniczej na środowisko.

Wstęp

Świadomość ekologiczna, jak każde z podstawowych pojęć jest trudna do jednoznacznego określenia. W świetle jednej z koncepcji jest to ta część świadomości społecznej, która przyjmuje za swój punkt odniesienia otoczenie przyrodnicze człowieka, natomiast jej składnikami są określone treści, nastawienia oraz emocje dotyczące środowiska przyrodniczego, powiązane i wzajemnie przenikające się z innymi formami świadomości społecznej [Szewczak 2007]. Jednak definiowanie tego pojęcia w dużym stopniu zależy od dyscyplin i subdyscyplin naukowych, w ramach których takie próby są podejmowane (filozofia, socjologia, pedagogika, politologia). W wielu kwestiach dotyczących świadomości ekologicznej badacze poszczególnych dyscyplin są jednak zgodni. Po pierwsze, należy analizować i oceniać indywidualną świadomość ekologiczną poszczególnych osób lub świadomość ekologiczną poszczególnych grup społecznych. Po drugie, świadomość ekologiczna jest kategorią opisową i nie powinno jej się ujmować w kategoriach wartościowych (np. niska, średnia, wysoka) [Papuziński 2005].

Stan świadomości ekologicznej społeczeństwa rozumiany jako wiedza, postawy, opinie, nawyki i wynikające z tego zachowania, w kontekście ochrony środowiska przyrodniczego jest niezwykle ważny. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że występują dwie postacie świadomości: deklarowana i realizowana. Pierwsza z nich wprawdzie predysponuje jednostkę do określonych zachowań, ale nie do końca o nich przesądza. Zgodność między treściami deklarowanymi i realizowanymi w dużej mierze zależy od znaczenia przywiązywanego do danej sprawy przez społeczne otoczenie jednostki [Moskal 1995]. Trudność oceny świadomości ekologicznej w dużym stopniu wynika więc z faktu istnienia różnic pomiędzy wypowiedziami a zachowaniami rzeczywistymi respondentów.

Problematyka środowiskowych funkcji rolnictwa w ostatnich latach zajmuje szczególne miejsce we wspólnej polityce rolnej UE (WPR). Poszukiwane są skuteczne sposoby zarówno ograniczania negatywnego wpływu rolnictwa na środowisko przyrodnicze, jak i stymulowania rolników do podejmowania działań prośrodowiskowych. Głównym instrumentem WPR zachęcającym rolników do podejmowania działań na rzecz środowiska są programy rolnośrodowiskowe, natomiast instrumentem, który ma doprowadzić do ograniczenia ujemnego wpływu rolnictwa na środowisko, jest zasada wzajemnej zgodności (*cross-compliance*). W obu przypadkach rolnicy są zobowiązani do przestrzegania określonych wymogów w zakresie stosowanych praktyk rolniczych, których wypełnianie podlega oczywiście systemowi kontroli. Jednak efektywność tych instrumentów w dużym stopniu zależy od utrwalenia wśród rolników postaw, nawyków i zasad racjonalnego gospodarowania zasobami środowiska. Chodzi głównie o to, by po osłabieniu stymulacyjnego działania bodźców finansowych i zawężeniu systemu kontroli rolnicy nie wrócili do wcześniejszych praktyk. W związku z powyższym ważną kwestią jest podnoszenie poziomu świadomości ekologicznej producentów rolnych.

Material i metodyka badań

Badaniami objęto 92 beneficjentów programu rolnośrodowiskowego, a więc rolników, którzy dobrowolnie podjęli się świadczenia usług na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego. Program rolnośrodowiskowy jest postrzegany jako najlepszy instrument ochrony środowiska, a jego realizacja polega na podejmowaniu przez rolników działań na rzecz ochrony środowiska w zamian za wsparcie finansowe, stanowiące rekompensatę utraconego dochodu i poniesionych kosztów.

Badaniami objęto rolników prowadzących gospodarstwa rolne zlokalizowane na terenie Pojezierza Olsztyńskiego i w północnej części Pojezierza Mrągowskiego. Jest to obszar o szczególnych walorach przyrodniczych (duży udział powierzchni chronionej) i sprzyjających warunkach do produkcji rolniczej. W związku z tym na takim obszarze szczególnie istotne jest godzenie przez rolników funkcji produkcyjnych z działaniami na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego.

Badania sondażowe na podstawie kwestionariusza badawczego przeprowadzono w 2011 r. Przy opracowywaniu pytań odniesiono się w niewielkim zakresie do socjologicznego, filozoficznego oraz ekonomicznego modelu świadomości ekologicznej, w większym stopniu koncentrując się na politologicznym ujęciu tego zagadnienia. Podstawową kwestią było więc poznanie motywacji do działań proekologicznych. Politologiczny model świadomości ekologicznej chociaż ma charakter transcendentarno-krytyczny, koresponduje z socjologicznym i filozoficznym modelem świadomości społecznej [Popuziński 2006]¹.

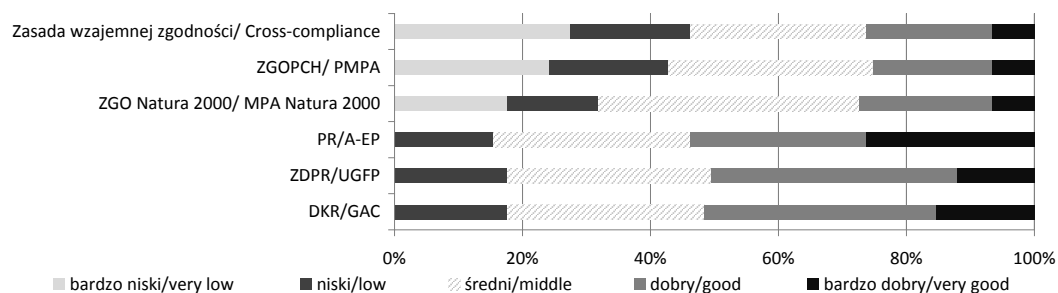
Świadomość ekologiczna rolników

Problem oceny świadomości ekologicznej wynika z faktu, że jest ona wyższa w odniesieniu do sytuacji hipotetycznych, co nie przekłada się na działania praktyczne jednostek. Inną kwestią jest samoocena poziomu świadomości ekologicznej w odniesieniu do jej oceny przez osoby postronne. Rolników beneficjentów programu rolnośrodowiskowego poproszono o ocenę poziomu świadomości ekologicznej rolników. Chodzi tu oczywiście o obserwacje własne rolników w zakresie stosowanych praktyk gospodarowania w skali lokalnej. Z przeprowadzonych badań wynika, że zdaniem 9,8% respondentów, poziom świadomości ekologicznej rolników jest bardzo niski, 39,1% ocenia go jako niski, a 30,4% jako przeciętny. Jedynie 10,9% ocenia ten poziom jako wysoki, a zaledwie 2,2% jako bardzo wysoki. Ponieważ ocena poziomu świadomości ekologicznej w kategoriach wartościowych nie jest wystarczająca, respondentów poproszono o opinie na temat przyczyn naruszania przepisów ochrony środowiska przez rolników. Ponad połowa respondentów sądziła (51,1%), że rolnicy świadomie naruszają znane im przepisy ochrony środowiska. Co ciekawe, według 50% respondentów przyczyną takiego stanu rzeczy jest po prostu przyzwyczajenie (nawyki), czyli stosowane przez lata praktyki gospodarowania. Zmiana zachowań nie jest łatwa, a już szczególnie trudne jest utrwalenie tych zmian. Wynika z tego, że nowe zachowanie wymaga zwykle większego wysiłku i po pewnym czasie ludzie wracają do starych nawyków. Dlatego chwilowa zmiana zachowania jest znacznie łatwiejsza, ale w kontekście efektów liczą się jednak trwałe zmiany. Wśród innych wskazywanych przyczyn naruszania przepisów ochrony środowiska respondenci wymieniali poczucie bezkarności (33,7%) oraz niechęć przed ponoszeniem dodatkowych kosztów (11,9%). Jednocześnie 54,3% respondentów było zdania, że rolnicy po prostu nie mają wiedzy z zakresu obowiązujących przepisów prawnych w ochronie środowiska i w związku z tym nieświadomie je łamią. Kałuża [2009] zauważa, że wśród rolników obserwuje się postawy wzajemnie sprzeczne, wyróżniające się zarówno dużą świadomością ekologiczną, nawet jeśli tylko deklarowaną, jak i brakiem wiedzy na temat relacji środowisko-rolnictwo.

Edukacja ekologiczna

Polityka ochrony środowiska w zakresie kształtowania świadomości ekologicznej w dużym stopniu odnosi się do edukacji ekologicznej. Papuziński [2006] uważa jednak, że to właśnie politologia powinna poszukiwać sposobów na pobudzenie w grupach społecznych procesu rozwoju odpowiedniego stanu świadomości, który będzie prowadził do podejmowania działań prośrodowiskowych, a prowadzona przez państwo działalność w zakresie edukacji ekologicznej jest tylko jedną z płaszczyzn propagowania tych wartości. Niemniej jednak analizując obowiązujące rolników standardy w ochronie środowiska (*cross-compliance*) oraz wymogi programu rolno-środowiskowego, można zauważyć, że istnieje wiele kwestii związanych właśnie z poziomem edukacji ekologicznej. Jednocześnie trzeba przyznać, że przez wiele lat system edukacji nie sprzyjał proekologicznemu wychowaniu. Jednak w ostatnich latach, a szczególnie

¹ Model socjologiczny koresponduje z modelem politologicznym, ponieważ dostarcza świadectw niezgodności między wiedzą na temat zagrożeń ekologicznych i deklaracjami negatywnego stosunku do dewastacji przyrody a chęcią do podejmowania działań naprawczych, skłania więc do analiz kwestii wiedzy, deklaracji i działań. Filozoficzny model postuluje poddanie wymogów racjonalności ekonomicznej wymogom racjonalności ekologicznej i przez to prowokuje do oceny warunków wcielenia w życie normatywnego projektu ekologicznego.

Rysunek 1. Poziom wiedzy beneficjentów programu rolnośrodowiskowego w zakresie wymogów „Dobrej kultury rolnej” (DKR), „Zwykłej dobrej praktyki rolniczej” (ZDPR), „programu rolnośrodowiskowego” (PR), „zasad gospodarowania na obszarach Natura 2000” (ZGO Natura 2000), zasad gospodarowania na obszarach prawnie chronionych (ZGOPCH), zasady wzajemnej zgodności

Figure 1. The beneficiary knowledge level of agri-environmental programme including standards of the „Good Agricultural Condition” (GAC), „Usual Good Farming Practice” (GAFP), „Agri-Environmental Programme” (A-EP), „management principles in Natura 2000 areas” (MPA Natura 2000), principles of management in the protected areas (PMPA), and cross-compliance

Zródło: opracowanie własne

Source: own study

po przystąpieniu Polski do UE, problem edukacji ekologicznej na poziomie kształcenia formalnego jest traktowany priorytetowo. Trzeba jednak pamiętać, że w procesie kształtowania świadomości ekologicznej w skali makro (dużych zbiorowości) edukacja ekologiczna jest mniej efektywna niż w skali mikro, a więc w skali rodziny i małych społeczności lokalnych. Edukacja ekologiczna odwołuje się do wartości, a wartości społeczne odgrywają większą rolę w mniejszych grupach społecznych. Natomiast w przypadku dużych grup społecznych wartości są przede wszystkim regulowane za sprawą motywacji do działania.

Ocena poziomu wiedzy ekologicznej jest niezwykle trudna. Jednym z kryteriów jest znajomość regulacji prawnych, do których przestrzegania rolnicy zostali zobowiązani. Można założyć, że znajomość tych wymogów oznacza równocześnie ich przestrzeganie. Jest to oczywiście błędne rozumowanie, ale nieznanie tych wymogów również nie oznacza, że rolnicy ich nie przestrzegają. Z przeprowadzonych analiz wynika, że rolnicy stosunkowo dobrze znają wymogi programu rolnośrodowiskowego „Zwykłej dobrej praktyki rolniczej” i „Dobrej kultury rolnej”. Jednak znajomość zasad gospodarowania na obszarach Natura 2000 i obszarach prawnie chronionych jest już zdecydowanie niższa. O ile pojęcie „Natura 2000” funkcjonuje w przestrzeni publicznej stosunkowo krótko, o tyle nieznanie zasad gospodarowania na obszarach prawnie chronionych wśród rolników, którzy prezentują postawę proekologiczną (podjęli się realizacji programu rolnośrodowiskowego), a ich gospodarstwa są w większości zlokalizowane na takich obszarach, świadczy o niewielkim zainteresowaniu problemami ochrony środowiska. Kolejną kwestią jest niepełna znajomość wymogów zasady *cross-compliance*, poziom wiedzy 40% respondentów jest w tym zakresie niski lub bardzo niski (rys. 1). Rolnicy są zobowiązani do przestrzegania tej zasady w obszarze ochrony środowiska od 2009 r. Jednocześnie należy podkreślić, że wymogi te w zakresie przestrzegania dyrektywy ptasiej i siedliskowej dotyczą raczej zasad dobrego wychowania w poszanowaniu przyrody niż przestrzegania konkretnych norm. W przeciwnym razie przestrzeganie zakazu umyślnego niszczenia np. gniazd ptaków będących pod ochroną (wymóg *cross-compliance* w obszarze ochrony środowiska), oznacza po pierwsze konieczność posiadania specjalistycznej wiedzy (znajomość gatunków ptaków), po drugie – niejako przyzwolecie na niszczenie gniazd ptaków, które nie są pod ochroną.

Docelowo zgodnie z zasadą *cross-compliance* rolnicy będą musieli przestrzegać wszystkich obowiązujących norm prawnych w zakresie ochrony środowiska, zdrowia publicznego, dobrotu zwierząt oraz sposobów użytkowania gruntów. Trudno jednak ocenić, w jakim stopniu zasada *cross-compliance* będzie skutecznym instrumentem wspierającym ochronę środowiska przyrodniczego, a w jakim stanie się biurokratyczną machiną sprawdzającą. Również Bołtromiuk [2011] podkreśla, że istnieje realne zagrożenie, że implementacja zasady *cross-compliance* może się biurokratycznie „wynaturzyć i obrosnąć” nadmiernymi restrykcjami.

Motywacja do działań proekologicznych

Wdrażanie norm dotyczących ochrony środowiska odnosi się najczęściej do konkretnych działań i wymaga stworzenia odpowiedniego systemu motywacji. Jak podają Rogowski i Matczak [2000], świadomość ekologiczna na poziomie makro stanowi rodzaj tła, który ma znaczny wpływ na skuteczność podejmowanych działań, ale w konkretnych sytuacjach ważniejsze są motywacje odnoszące się

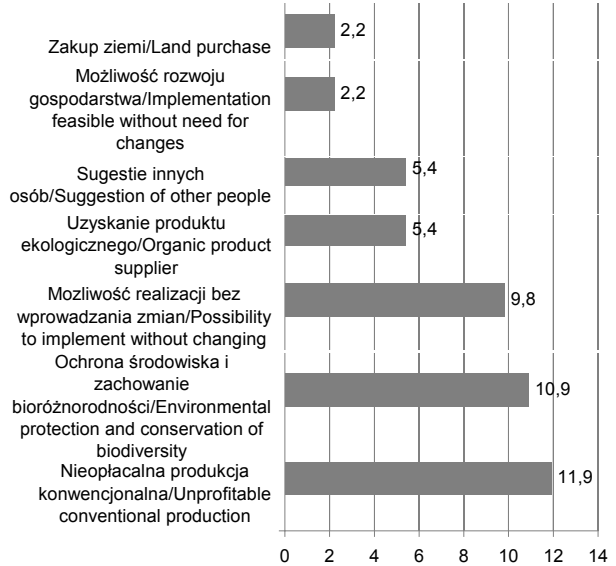
do aspektu ekonomicznego, natomiast aspekt świadomościowy ma znaczenie uzupełniające. Można uznać, że motywacja do działań proekologicznych jest pierwotną i fundamentalną formą świadomości ekologicznej. Do świadomości ekologicznej należy cała sfera motywacji do zachowań proekologicznych, które mogą mieć zarówno charakter formalny, jak i nieformalny [Wódz, Wódz 2001].

Z przeprowadzonych badań wynika, że głównym motywem, który skłonił rolników do udziału w programie rolnośrodowiskowym, była możliwość uzyskania relatywnie wysokiego wsparcia finansowego. W związku z powyższym największym zainteresowaniem wśród rolników cieszyły się te warianty działań w ramach poszczególnych pakietów programu, w których naliczona rekompensata gwarantowała uzyskanie możliwie wysokiego poziomu płatności przy relatywnie niskich nakładach na niezbędne zabiegi związane z realizacją pakietów. Co więcej, wyniki badań dowodzą, że w wielu

przypadkach otrzymywane środki finansowe z tytułu realizacji zobowiązań rolnośrodowiskowych stanowiły nie tyle rekompensatę z tytułu utraconych dochodów, ile bonifikatę z tytułu „życiowej zaradności” [Brodziński 2006]. Trzeba jednak pamiętać, że program rolnośrodowiskowy ma stanowić zachętę do podejmowania usług na rzecz środowiska. Dlatego wysokość stawki musi uwzględniać skuteczność zachęty i adekwatność rekompensaty utraconych korzyści. Im wyższe stawki i łatwiejsze do spełnienia kryteria dostępu (również procedury aplikacyjne), tym większe zainteresowanie rolników jego realizacją, co nie oznacza oczywiście większej skuteczności tego instrumentu. Inne wskazują przez rolników motywy podejmowania zobowiązań rolnośrodowiskowych to przede wszystkim nieopłacalna produkcja konwencjonalna (11,9%), możliwość uzyskania produktu ekologicznego (5,4%), czyli również motywy ekonomiczne. Ponadto, rolnicy często decydują się na podejmowanie zobowiązań rolnośrodowiskowych, ponieważ nie wymuszają one wprowadzania radykalnych zmian w dotychczasowym sposobie gospodarowania. Chociaż motyw ten zadeklarowało zaledwie 10% objętych badaniami rolników (rys. 2), to jednak obserwacje poczynione w trakcie badań dowodzą, że w wielu przypadkach miał on przynajmniej częściowy wpływ na podejmowanie decyzji. Należy zauważyć, że zaledwie do dziesiąty objęty badaniami rolnik przystąpił do programu rolnośrodowiskowego z uwagi na korzyści środowiskowe, jakie daje ten program i w trosce o zachowanie bioróżnorodności.

Czy w związku z powyższym ekonomiczne motywy podejmowania zobowiązań rolnośrodowiskowych powinny dyskredytować rolę programu rolnośrodowiskowego jako instrumentu ochrony środowiska? Z pewnością nie. Niezależnie od motywów, beneficjenci wprowadzają proekologiczne zmiany w sposobie prowadzenia gospodarstwa rolnego. Należy jednocześnie podkreślić, że oddziaływanie rolnictwa na środowisko zależy przede wszystkim od samych rolników, w których posiadaniu znajdują się znaczne zasoby środowiskowe. To kompetencje rolników w zakresie prośrodowiskowych metod gospodarowania, wspieranych gamą instrumentów gwarantujących zachowanie opłacalności produkcji mogą dać wymierne efekty.

Ważną kwestią jest społecznie akceptowalny model finansowania rolnictwa, w tym również programów rolnośrodowiskowych. Doświadczenia wynikające z realizacji tych programów w Polsce wskazują na wiele błędów, które popełniono szczególnie w pierwszym etapie realizacji (2004-2006). Wiele z tych błędów zostało skorygowanych, niemniej jednak w obecnym kształcie nie jest to na pewno skuteczny instrument ochrony środowiska. Wiele wskazuje, że w nowym okresie rozliczeniowym programy rolnośrodowiskowe będą stanowić uzupełnienie środowiskowego komponentu płatności bezpośrednich, które pozwolą krajom członkowskim w sposób bardziej elastyczny wspierać zarówno produkcję żywności ekologicznej, jak i ochronę bioróżnorodności [Kociszewski 2011].

Rysunek 2. Motywy podejmowania zobowiązań rolnośrodowiskowych
Figure 2. The motives of undertaking agrienvironmental commitments

Źródło: opracowanie własne

Source: own study

Podsumowanie

Zmiana stosunku rolników do świata przyrody, krajobrazu i procesów produkcyjnych jest powolnym procesem. Wynika to głównie z konieczności zmiany nawyków nabytych przez lata praktyki rolniczej. Stosowane w ramach WPR UE instrumenty symulujące podejmowanie działań prośrodowiskowych (program rolnośrodowiskowy) oraz ograniczające intensyfikację produkcji rolnej (*cross-compliance*) są z pewnością dobrym sposobem wprowadzania zmian w praktyce rolniczej. Zmiany te wynikają nie z wewnętrznego przekonania rolników o potrzebie podejmowania działań prośrodowiskowych, ale z konieczności sprostanienia wymogom WPR. Istnieje jednak duże prawdopodobieństwo, że niektóre praktyki rolnicze stosowane pod wpływem zachęt finansowych czy groźby kary staną się z czasem działaniami rutynowymi i przejdą na trwałe do praktyk rolniczych, ale istnieje też obawa, że rolnicy wrócą do starych nawyków. W związku z powyższym należy poszukiwać skutecznych sposobów utrwalenia tych zmian i w tej kwestii poziom świadomości ekologicznej jest kluczowy.

Literatura

- Boltramiuk A.** 2011: Mechanizmy internalizacji środowiskowych efektów zewnętrznych rolnictwa. *Rocz. Nauk. SERiA*, t. XIII, z. 4, 23-28.
- Brodziński Z.** 2008: Wdrażanie programu rolnośrodowiskowego w opiniach doradców. *Woda-Środowisko-Obszary wiejskie*, t. 8, z. 1 (22), 51-59.
- Kaluża H.** 2009: Świadomość ekologiczna rolników a zrównoważony rozwój rolnictwa. *Jurnal of Agribusiness and Rural Development*, 3(13), 63-71.
- Kociszewski K.** 2011: Dyskusja nad najnowszym etapem reformy wspólnej polityki rolnej w świetle uwarunkowań ochrony środowiska. *Rocz. Nauk. SERiA*, t. XIII, z. 4, 73-78.
- Moskal S.** 1995: Świadomość ekologiczna mieszkańców wsi. Zarys koncepcji i wyniki badań. *Wieś i Rolnictwo*, 4, 7-22.
- Papuziński A.** 2006: Świadomość ekologiczna w świetle teorii i praktyki (Zarys politologicznego modelu świadomości ekologicznej). *Problemy Ekorozwoju*, 1, 33-40.
- Rogowski R.J., Mateczak P.** 2000: Polscy rolnicy wobec ochrony środowiska. Świadomościowy aspekt programu ochrony środowiska na terenach wiejskich. [W:] Problem barier świadomościowych na wsi wobec integracji Polski z Unią Europejską (red. Z. Czaja, W. L. Janik). Wyd. Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań, 253-265.
- Szewczak W.** 2007: Świadomość ekologiczna mieszkańców Parku Krajobrazowego Promno i okolic. *Biul. Park. Kraj. Włkp.*, 13, 22-37.
- Wódz J., Wódz K.** 2001: Świadomość ekologiczna. [W:] Zarządzanie środowiskiem (red. Z. Nowak). Wyd. Politechniki Śląskiej, 1, 171-181.

Summary

The article assesses farmers' environmental awareness in the context of their management practices. Research results show that farm practices are strongly influenced by the motive of pro-ecological activities. The motive contributes to the change of behavior; but does not guarantee the sustainability of the changes. It is necessary to undertake efforts to improve the environmental awareness of farmers. Both, farmers' environmental education and the dissemination of knowledge about proenvironmental production methods could effectively limit the negative effects of agriculture on the environment.

Adres do korespondencji:

dr inż. Katarzyna Brodzińska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Katedra Agrobiznesu i Ekonomii Środowiska
pl. Łódzki 2
10-957 Olsztyn
tel. (89) 253 39 23
e-mail: katarzyna.brodzinska@uwm.edu.pl